

10. INFORMAČNÍ TECHNOLOGIE JAKO NÁSTROJ A POMOCNÍK HISTORICKÉHO VÝZKUMU

Ve srovnání s jinými humanitními obory je patrné, že studium historie, alespoň v české realitě to platí, vyvíjí ve srovnání s jinými obory na posluchače poměrně nepatrný tlak na osvojování si pokročilejší, specializované počítačové gramotnosti. Relativně pomalé tempo pronikání informačních technologií do světa historického bádání budí dojem, že historik je již kvůli svému zájmu o minulost konzervativní tvor, který se brání používání nových technických vymožeností a raději pracuje tradičními metodami a nástroji. Zatímco archeolog se dnes již při dokumentaci a zpracování výzkumu neobejde bez zvládnutí GISových aplikací (geografické informační systémy), sociologové se dávno učí práci se statistickými programy, lingvisté sami vyvíjejí nástroje pro analýzu textu a řada uměnovědných oborů je progresivních v oblasti multimédií, na studenta historie klademe pouze omezené nároky na práci s textovým procesorem, eventuálně na zvládnutí tvorby elektronické prezentace.

Ve skutečnosti je tento stav v rámci oboru více než absencí progresivity zapříčiněn značnou individualitou a pestrostí metod a otázek, která znemožňuje dostatečně standardizovat některé výzkumné postupy tak, aby vznikl patřičný tlak na vývoj nějakého specializovaného softwaru. Každopádně i ve druhé dekádě 21. století jsou, alespoň v českém prostředí, badatelé rozděleni na nepatrnou skupinu lidí, kteří výpočetní techniku používají přímo k analýze historických dat nebo si zefektivňují práci prostřednictvím na míru sestavených databází, a většinu, která se omezuje na používání textového procesoru.

První vpád počítačů do světa historického bádání je přitom starý téměř jako počítače samotné. Průkopníci tzv. „nové“ kvantitativní, sociálněvědecké a ekonomické historie (kliometriky) v USA a ve Velké Británii byli nicméně kritizováni jako únosci historie do úzce zaměřeného světa statistiky a kvantitativní analýzy. Kontroverzní studie o otroctví na americkém jihu (*Time on the Cross: the Economics of American Negro Slavery*), relativizující na základě kvantifikace různých ukazatelů tento fenomén např. ve srovnání s životní úrovní dělníků na severu, vyvolala v polovině 70. let značnou vlnu kritiky, která

do značné míry vedla k vydělení tohoto typu výzkumů z hlavního proudu dějepisectví a jejich exodu z filozofických fakult na nově vznikající fakulty sociálních věd.

Další fázi komputelizace ve společenských vědách přinesla až 90. léta s rozmachem a zaváděním osobních počítačů. Již samotné textové editory a později textové procesory představovaly svého druhu revoluci v procesu psaní. Historici z ní těžili stejně jako příslušníci jiných oborů. Nekonečné možnosti vracet se k již napsanému textu, přetvářet jej a doplňovat a automatizace tvorby poznámkového aparátu navždy změnily tradiční zvyklosti. Ještě dnešní dělesloužící historici pamatují doby, kdy bylo u psacího stroje třeba pečlivě precizovat každou formulaci, zpravidla na základě rukopisného konceptu, protože po natukání do psacího stroje byly možnosti další úpravy pouze omezené. Jeden z našich kolegů s oblibou vzpomíná, jak při psaní diplomové práce používal dva psací stroje, jeden na text a druhý na průběžné psaní poznámkového aparátu. Podobně se historici bez problémů naučili těžit z elektronických knihovnických katalogů, e-mailu či bibliografických databází.

Nejen pro české prostředí přitom platilo, že historici rozhodně nebyli mezi prvními, kdo na tuto novou vlnu komputelizace vědecké činnosti nastoupili. I člověk jen průměrně orientovaný v oblasti IT se v 90. letech mezi historiky snadno stal „jednookým králem“. Příklad Dušana Třeštíka, který coby zdatný amatér na internetu vybudoval na svou dobu velmi živý prostor pro vědeckou komunikaci, však dokumentuje, nejen o jak výjimečný úkaz šlo, ale také, jak málo tento stav souvisel s generačními kritérii.

Jak jsme již podotkli, práce historiků s IT je značně individualizovaná v závislosti na pracovních návycích každého badatele, ale zejména v závislosti na konkrétním předmětu výzkumu a jeho náročnosti na práci s určitým druhem informací. Jinak ocení počítač medievista pracující s tištěnými edicemi listin, jinak badatel o moderních dějinách disponující sbírkou tisíců či desetitisíců digitálních fotografií aktového materiálu získaných při práci v archivních badatelkách a ještě jinak historik pracující např. s obrazovými prameny. Z toho také vyplývá již zmíněný fakt, že na rozdíl od řady jiných oborů nemají historické katedry potřebu zavádět do povinného studia výuku práce s nějakým oborově obecně sdíleným specializovaným softwarem. Studenti se tím ocitají v konkurenčně poněkud znevýhodněném postavení, kdy nejsou motivováni rozšiřovat svoji počítačovou gramotnost, kterou by pak mohli zúročit i mimo sféru výzkumu či zcela mimo obor.

Listujeme-li archivem on-line časopisu *History and computing*, který do roku 2010 vydávala Association for History and Computing (AAHC), zjistíme, že dominujícími tématy jsou vytěžování textu (tzv. text mining), tedy aplikace sofistikovaných programů umožňujících kvantitativní či kvalitativní analýzu textů na základě lingvistických metod

a aplikace GIS, tedy geografických informačních systémů, ve zkratce databází, kde jsou informace tříděny a vztahovány do mapového prostředí, které se však více než ve výzkumu uplatňuje ve výuce.

Skutečný potenciál pro zefektivnění historického výzkumu však mají především internetové relační databáze. S využitím databází a obslužných programů lze totiž vytvořit pracovní prostředí, které nabízí mnohem víc než přehlednou správu a přehledné třídění informací v podobě bibliografií, souboru pramenů, poznámek apod. Ideálem by bylo vytvoření informačního systému, který by umožnil ukládat a evidovat a podle potřeby zobrazovat veškeré informace, se kterými historik pracuje, včetně přepisů či fotografií pramenů v podobě binárních souborů, ke kterým by bylo možno vkládat strukturovaná metadata a podle nich si nastavit kritéria pro manipulaci. Například badatel by poté, co se vrátí z archivu, vložil příslušná data hromadně do systému, přičemž by si z rolovací nabídky zvolil údaje o archivu, fondu, inventárním čísle či kartonu, která by systém k jednotlivým souborům evidoval. Zároveň by badatel zaznamenal, jakých badatelských témat či konkrétních výzkumů se soubory týkají. V další fázi by mohl prameny zobrazené podle uložení či tématu pročitat a ukládat k nim poznámky, event. jednotlivé fotografie sdružovat do celků podle celých dokumentů a tvořit k nim název nebo popis, pomocí menu vkládat datum jejich vzniku a také tvořit tematické vazby k dalším souvisejícím dokumentům. Nakonec by si otevřel editor inkorporovaný do systému a své myšlenky začal přetvářet v text například s možností jedním či dvěma kliknutími myši automaticky generovat poznámku pod čarou se správnou a úplnou citací, kterou by si systém z údajů v databázi sestavil. Psaný text stejně jako používané dokumenty by bylo možno sdílet se spoluautory či celým týmem, jehož členové by se mohli do popisu dokumentů či zpracování textu zapojit, přičemž by systém ohlídal aktuálnost verzí a původ jednotlivých zásahů. To je v krátkosti pouhý zlomek možností takového informačního systému. V úvahu připadá i jeho případné propojení s existujícími databázemi fulltextově dostupné literatury.

Z programátorského hlediska není vytvoření takového informačního systému žádný problém. Problém je pouze v náročnosti dostatečně široké diskuse o obecně použitelných standardech a souboru funkcí, které by vyhovovaly co nejširší skupině potenciálních uživatelů, a především v nákladech časových i finančních, jejichž rentabilitu by zajistila právě jen komerčně zajímavá množina zájemců, kteří by za podobný produkt byli ochotni zaplatit. Na tomto poli se pochopitelně úzká sféra navíc velmi individualizovaného historického výzkumu nemůže srovnávat se sférou obchodu či administrativy, kde podobné systémy běžně fungují.

Již dnes je však v případě dlouhodobějších a týmových výzkumných projektů v závislosti na povaze tématu a příslušné pramenné základny možné a rentabilní

nechat si „postavit na míru“ jednodušší informační systém. S jeho pomocí pak lze nejen bádát a psát, ale také redigovat texty a organizovat jednotlivé výzkumné kroky. V případě edičních projektů může systém vytvářet i finální elektronickou prezentaci zpracovávaných dokumentů.

Opatrné sblížení světa IT a historického bádání není pouze problémem české historické obce, což dosvědčuje i stagnace zmíněného jediného časopisu zabývajícího se vztahem historiografie a výpočetních technologií. Pokusy zachytit současné trendy a aplikovat existující nástroje, které IT nabízí, se rozbíjejí o jejich příliš rychlý rozvoj a již zmíněné nerespektování individuálních potřeb poměrně malého a komerčně nepřilíš zajímavého segmentu uživatelů.

Tak či onak se potřeba užšího spojení historie a světa výpočetní techniky stane naléhavou pro příští generace badatelů o nejnovějších dějinách, tedy obdobích, která po sobě zanechávají otisk v podobě elektronických pramenů. Na jedné straně se navzdory různým vizionářům a kvůli omezené životnosti a degradaci optických paměťových médií (a závislosti digitálního uchování dat na rychle se proměňujících technologiích) ukazuje, že význam papíru jako stabilního média pro dokumentaci je prozatím nenahraditelný. Na druhé straně je neoddiskutovatelné, že roste závislost společnosti na elektronické komunikaci a tím i podíl výhradně elektronicky předávaných a uchovávaných informací v budoucím archivním dědictví současné doby. Tento nárůst je patrný dokonce i v úřadech, které se jinak bez produkce papírových listin stále neobejdou. Paradoxem je, že jednoduchost elektronické komunikace a zároveň snadná dostupnost tisku na osobních počítačích vede zároveň ke vzrůstající produkci potištěného papíru namísto jeho nahrazení. Zcela dominantní je však již nyní podíl elektronické informace ve sféře osobních dokumentací (např. zdravotnictví), ve sféře byznysu všeho druhu a ve sféře privátní. Je tedy zřejmé, že zejména budoucí výzkum sociálních dějin, každodennosti či např. konsumerismu bude nemyslitelný bez možnosti studovat kvanta elektronických dat. Tato skutečnost pochopitelně otevírá palčivý problém selekce, uchování, ochrany a zpřístupnění těchto informací. Z jednotlivých rovin tohoto problému zmiňme alespoň jednu, pro historiky asi nejdůležitější.

Připomeňme si při tom jednu důležitou okolnost. Historik nepracuje s informacemi nebo daty, ale s prameny. Krátce řečeno: samotná informace nám v budoucnu bude k ničemu, pokud nepochopíme celý kontext a způsob jejího vzniku. Elektronická informace jako pramen v sobě totiž zahrnuje také software, a dokonce i hardware, bez kterých by nevznikla a nemohla by být používána. Pro příklad nemusíme daleko. Bude-li se v budoucnu zkoumat fenomén Wikipedie, těžko mu porozumíme bez znalosti fungování a limitů redakčního systému, který používá. V rámci kritiky pramene bude

tedy badatel nucen být do značné míry i IT specialistou. Je pouze otázka, do jaké míry si mezi sebe zajištění této (nejen vnější) kritiky pramene rozdělí archiváři, reprezentanti „digitální“ paleografie a samotní historici. Nároky na zkrocení světa počítačů nebo alespoň na osvojení si odborné IT terminologie mezi historiky se však každopádně budou zvyšovat. Zaryté odpůrce IT však na druhou stranu může uklidnit, že právě historiografie bude zřejmě i nadále skýtat dostatek prostoru pro ty, kteří budou chtít z přetechnizovaného světa uniknout mezi zaprášené papíry.

Zatímco nástup telefonu ve 20. století před námi ukryl mnoho informací, např. o neoficiálních motivech konkrétních politických rozhodnutí či obecně o pozadí jednání aktérů politických dějin, do té doby zaznamenávaných výhradně v písemné korespondenci, je docela možné, že semiformální a snadná komunikace prostřednictvím elektronické pošty – e-mailu, pokud bude v některých pozůstalostech archivována, nám alespoň částečně vrátí možnost sledovat pohnutky zachycené prostřednictvím textu. Ačkoliv historici zřejmě vždy budou nuceni pracovat s pouhými rezidui dějin, je očividné, jak důležitou roli v možnostech a schopnostech porozumění těmto rezidui hrála a bude hrát „technologie“ jejich vzniku a přetrvání.

Příležitosti, výzvy a rizika informační revoluce. Internet

Psát kapitolu o roli informačních technologií a zejména internetu v práci historika znamená smířit se dopředu s holou skutečností, že již ve chvíli psaní bude text zoufale neaktuální. Hned na začátku proto rezignujeme na pošetilou snahu pokusit se popsat současný stav, zejména pak zahltní následující stránky přehledem užitečných, v opačném případě pak neužitečných či přímo nežádoucích internetových odkazů. Jak ostatně ukazuje rozcestník, který je stále k dispozici na stránkách Historického ústavu brněnské filozofické fakulty, řada odkazů je zde neaktuálních a prezentovaný výběr odkazů již zdaleka není reprezentativní. Tvorba podobných rozcestníků snad měla smysl před deseti lety. Od té doby se přihodilo několik skutečností. Za prvé mám na mysli ohromující nárůst portálů nabízejících přístup k digitalizovaným zdrojům pramenů i literatury a za druhé jde o zdokonalení vyhledávacích technologií v čele s Googlem, které nás dnes při chytrém používání k relevantním zdrojům informací dostanou rychleji a pohodlněji než několikrát „překlikávání“ do nějakého rozcestníku nebo databáze odkazů. Proto se omezíme pouze na některé portály, které již prokázaly delší životnost a perspektivu

a mají obecnější využití napříč oborem. Kromě toho se pokusíme o zamyšlení, jaké výzvy, příležitosti či hrozby informační revoluce, kterou prožíváme, do pracovního života badatelů přináší.

Dříve než se dostaneme k samotnému internetu, pokusme se toto dilema mezi novými možnostmi a hrozbami ilustrovat na příkladu archivního výzkumu, kterému jsme se dosud příliš nevěnovali.

Zmíněná závislost na práci s archivními prameny je nepopiratelným specifikem historické vědy ve srovnání s dalšími humanitními a společenskými obory. Využívání archivních pramenů je koneckonců jediným podstatným důvodem, pomíneme-li funkci v narativním zpracování látky, proč obor lpí na zastaralých normách citací umístěovaných v poznámkovém aparátu pod čarou. Navzdory zápalu kazatelů standardů ve vědecké informaci totiž ještě nikdo nevymyslel způsob, jak v závorkách v textu zkráceně citovat desítky či stovky jedinečných archivních dokumentů, uložených v různých krabicích různých archivních fondů.

Ačkoliv již dnes digitalizace ve vybraných archivech, resp. digitalizace jistých ucelených částí archivního bohatství postupuje rychlým tempem (v českém prostředí budiž příkladem záměr digitalizace a on-line zpřístupnění materiálů Archivu bezpečnostních složek), vize kompletního převedení stovek kilometrů archivních krabic do počítačových databází je stále v nedohlednu a ještě budoucí generace badatelů nebo alespoň její podstatná část bude autenticitu práce se zaprášenými papíry v archivech zakoušet. Již dnes je na místě otázka, zda mnohé, dosud neinventarizované archivní fondy dojdou svého klasického zpracování v papírové podobě nebo budou v rámci tohoto procesu rovnou digitalizovány a zpřístupněny on-line.

Klasický archivní výzkum je založený na kusé orientaci podle archivních pomůcek a často spoléhá na nejisté prohledávání tisíců papírů v honbě za relevantní informací nebo na selekci zrna od plev. Jinými slovy historik, který listuje a pročítá obrovská kvanta textů, byl a je zvyklý investovat do zisku informací značné časové náklady. Nelze se zkrátka jednoduše posadit k počítači, přečíst si čtyři knihy nebo studie, popřemýšlet a napsat pátku, byť i mezi historiky existují jedinci, kteří podobnou „schopnost“ ovládají. V horším případě jako strategii pohodlného přežití v oboru, v lepším případě a při započtení většího penza pramenů při řešení řady otázek a problémů, která se bez archivního studia obejdou.

Vysoká investice do klasického archivního studia se ovšem badateli vrací zpátky v podobě schopnosti třídit, selektovat, systemizovat a zařazovat poznatky do souvislostí, která je nezbytná, má-li být badatel dostatečně efektivní a něco na základě studia také vyprodukovat. Práce v archivu je tréninkem, který historiky cvičí k získání určitých

profesních instinktů a v neposlední řadě přináší též nezanedbatelné rozšiřování obzorů, včetně nečekaných nebo i nechtěných objevů. Připočítáme-li faktor nezbytného, často několika smysly pociťovaného vzrušení při otevírání archivních krabic, které je hnacím motorem heuristické práce, získává badatel za poměrně vysokou cenu informaci, která již však disponuje určitou vyšší kvalitou v podobě částečně provedené kritiky, systemizace či předběžného vyhodnocení. S každou takto nalezenou informací tedy zvyšuje svoji badatelskou erudici. Taková informace a nákladný proces jejího získání badatelům zkrátka přináší komplexnější druh znalosti.

Podobně jako u rešeršování literatury se naskytá otázka, zda výzkum převedený na obrazovku našeho počítače připojeného k síti a vybaveného sofistikovaným vyhledáváním podle různých prefabrikovaných kritérií nepovede k devalvaci znalosti, dosažené na základě kvanta levně získaných informací, jinými slovy zda prohledávání internetu nenahradí myšlení.

Již nástup xeroxu a v poslední době zejména digitální fotografie má tendenci zásadně měnit naše pracovní návyky. Není těžké pomocí fotoaparátu a paměťových médií transportovat z archivu do svého počítače celé archivní fondy nebo jejich důležité části. Tím však pouze oddalujeme nutnost se materiálem probrat a vytváříme na sebe tlak vyrovnat se s tímto kvantem informací rychleji, a tedy méně důkladně. Rozvoj schopnosti posuzování a rozhodování, které materiály je třeba excerpovat, a s ní spojený trénink kritiky a systemizace informací tím přirozeně trpí. Můžeme zpracovat více témat, napsat více článků a knih. Ale nejde tato akumulace kvantity ruku v ruce se ztrátou kvality?

Svůdná dostupnost laciné informace podlamující badatelský trénink je postrachem vysokoškolských učitelů (sami nejsou 100% imunní), kteří v ní zřejmě právem spatřují ohrožení schopnosti studentů dobírat se konkrétních poznatků odpovědným a kritickým studiem literatury. Také proto učitele znervózňuje nárůst internetových citací v kvalifikačních pracích studentů. V nepřeborném světě celosvětové sítě je samozřejmě podstatně složitější udržet kontrolu nad povahou a kvalitou zde umístěných informací.

S trochou nadsázky se dá říci, že na citace internetových stránek se jako učitelé často díváme s automatickým podezřením. Citované URL obsahují často znaky, které nenesou žádný lidskému oku a mozku čitelný význam, zaplavují poznámkové aparáty a seznamy pramenů a literatury kvalifikačních prací a již na první pohled graficky narušují zaběhnutý řád citací literatury, edic či nepublikovaných pramenů. Častým omylem studentů pak je, že texty získané na internetu představují jakýsi specifický zdroj informací. Není tomu tak. Internet, stejně jako jiná elektronická média, jako jsou např. CD-ROMY či DVD, je prostě jen alternativním médiem pro záznam, přenos a předání informace. I zde musíme rozlišovat mezi kriticky zpřístupněným pramenem nebo odbornou literaturou a ostatním

popularizačním nebo zcela nekritickým obsahem. Neexistují žádné „internetové zdroje“, které by mohly v bibliografiích figurovat vedle pramenů a literatury jako třetí svébytná položka. Internetový původ dokumentu může být v případě účelnosti specifikován pouze v rámci tohoto základního členění informačních zdrojů na prameny a literaturu. Stačí dbát několika jednoduchých pravidel, aby bylo přehlednosti a transparentnosti učiněno zadost. I u informace získané na internetu musí být jasné, zda jde o literaturu, nebo pramen, a jako taková musí být přesně identifikována. Citace internetových dokumentů musí těmto nárokům odpovídat. Kromě údajů o internetovém uložení je třeba uvádět přesnou identifikaci studie, monografie nebo pramene. Nic, co nemá jasného autora a původ, nemůže při kriticky vedené heuristice obstát a do pramenů ani literatury zkrátka nepatří. Články z e-časopisů, tedy časopisů vycházejících výhradně na internetu, citujeme jako internetové, ovšem články ze standardních časopisů dostupných fulltextově prostřednictvím on-line databází citujeme klasicky s uvedením ročníku, roku vydání, stránkového rozsahu, event. čísla. Mimochodem, řada odborných textů publikovaných na webu také sama nabízí citační odkaz.

Rozmanitý virtuální svět internetu poněkud rozostřuje hranici mezi akademickým a neakademickým prostorem, která je ve světě tištěných monografií, odborných časopisů či kritických pramenných edic dobře čitelná.

Svobodný přístup k světové síti a její otevřenost mj. vytvářejí prostor pro činnost různých platforem nezávislých na zázemí klasických vědeckých institucí, což ještě neznamená, že jsou automaticky nepoužitelné a nehodné naší pozornosti. A na druhé straně, ani akademické weby nejsou zcela imunní vůči pronikání ne zcela kriticky a redakčně ověřených textů a nezaručují automaticky kvalitu, relevanci a reprezentativnost informací. Fakt, že něco zajímavého stáhneme z webu nějaké univerzity nebo ústavu, ještě neznamená, že jde o relevantní zdroj pro zpracování odborného textu. Jako příklad uveďme různé výukové materiály v podobě úryvků z pramenných textů, často přeložených, které mají povahu maximálně popularizační či pedagogické edice, ale nikoliv kritické edice. Podobně to mohou být texty určené k diskusi v seminářích, různé seminární práce, které neprošly obhajobou apod. Využívání a citace takových materiálů, ať již jako pramenů nebo literatury, je nepřípustné. Jediným kritériem odbornosti zůstává u pramenů ověřený původ, známé okolnosti jejich vzniku a uchování, u literatury odbornost autora a skutečnost, že text prošel recenzním řízením nebo odborným redakčním výběrem.

Představa některých studentů, že heuristickou fází kvalifikační práce lze vyřídít od monitoru počítače je scestná. Ani nejsofistikovanější vyhledávací roboty nebo vlastní vyhledávací strategie nezaručí získání reprezentativního souboru pramenů a literatury

a neposkytují dostatečný filtr k eliminaci méně relevantních či zcela nerelevantních informací. Takovým filtrem je pouze erudice v podobě znalosti prostředí, příslušných odborných časopisů a vědeckých autorit, které se danou problematikou zabývají, stejně jako možných archivních zdrojů, event. publikovaných edic pramenů. Tuto erudici lze získat pouze studiem a výzkumem, na začátku je nezastupitelná role učitele, resp. vedoucího práce, který studenta nasměruje.

Oproti situaci před deseti lety nabízí univerzitní knihovní portál plnohodnotný přístup k řadě placených elektronických databází odborných zahraničních časopisů (<http://ezdroje.muni.cz/>), které byly dříve přístupné pouze v zahraničních vědeckých knihovnách. Ačkoliv významně rozšiřují naše badatelské možnosti, v žádném případě by neměly být samojediným východiskem k rešeršní práci. Tyto komerční databáze, stejně jako dosavadní Open Access databáze, totiž neobsahují reprezentativní vzorek produkce k tématu, jejich obsah je dán zpravidla obchodním úspěchem a smlouvami s jednotlivými vydavatelstvími. Prohledávání těchto databází tedy není plnohodnotnou náhradou za systematickou rešeršní práci pomocí bibliografií či rešerši nejdůležitějších časopisů dle relevance ve vztahu ke zvolenému předmětu studia. Portfolia zpřístupněných časopisů jsou velmi nevyrovnaná a vedle několika prestižních anglosaských titulů (*Journal of Modern History*, *Journal of Economic History*), zde nenajdeme téměř nic z důležitých německých, polských či rakouských časopisů. To stejné platí například i o službě Google Scholar, která slouží k prohledávání akademického obsahu webu.

Existující databáze či citační indexy samozřejmě bezproblémově slouží v univerzálním světě přírodních věd a medicíny. Použitelnost databází ve společenských oborech, zejména v historii, pochopitelně závisí na tématu, kterým se zabýváme. Pro generalizující témata sociální historické vědy, hospodářských dějin nebo velká témata světových dějin politických nalezneme v databázích pochopitelně dostatečný ohlas, který může přinést například zajímavé impulzy ke komparaci, relevantní články k základnímu výzkumu specifických témat národních dějin bychom zde však patrně hledali těžko a také marně.

Aktuální dění v otázce zpřístupňování literatury souvisí s iniciativou a projekty Open Access, usilujícími o svobodné sdílení vědeckých informací nezávislé na komerčních vydavatelích odborných časopisů a s nimi spojených vysokých finančních nákladech na publikování a přístup k výsledkům vědecké práce. Ačkoliv debata o kladech a záporech tohoto trendu se týká především přírodovědných a lékařských oborů, je velmi pravděpodobné, že Open Access v nějaké podobě představuje skutečnou budoucnost v šíření vědeckých poznatků. Na světě již dnes existují tisíce digitálních repozitářů jednotlivých akademických institucí, ale také zcela otevřené nebo „hybridní“ časopisové

databáze (např. <http://www.doaj.org>, <http://www.versita.com>). Masarykova univerzita se snaží být v rámci tohoto trendu „tahounem“ České republiky. Postupné volné zpřístupnění vědeckých výsledků přirozeně otevře další problémy. Jak to například bude s dosavadní produkcí. Bude nadále zpřístupňována komerčně a v knihovnách, budou tyto databáze propojeny s databázemi Open Access? Nepovede zlevnění publikace vědeckých výsledků k definitivnímu vítězství kvantity produkce nad kvalitou? Budou existovat nástroje pro efektivní řešerše relevantních zdrojů i v oborech s limitovaným potenciálem internacionální komunikace, k jakým bezpochyby patří historický výzkum českých dějin? Nebo zůstane Open Access dlouhodobě doménou globálně komunikujících přírodovědných oborů? Ať se vývoj bude ubírat kamkoliv, studenti i badatelé ze všech oborů, historii nevyjímaje, budou vzhledem k dynamickému vývoji vědecké informatiky stále vystaveni velkým nárokům na otevřenost vůči novým trendům a orientaci v stále se měnícím prostředí.

Pokud jde o prameny, coby specifický druh informace, se kterou historik pracuje, také zde počátek současného milénia přinesl revoluci v podobě různých digitalizačních projektů. Z těch českých jmenujme alespoň projekty NKP *Scriptorium* a *Kramerijs*. Prvně jmenovaný zpřístupňuje rukopisné památky českých archivů, muzeí a knihoven, druhý pak digitalizuje a zpřístupňuje tisk. Pro výzkum moderních českých dějin je důležitou paralelou poněkud obtížně přístupného *Krameria* nekomplikovaná a zcela otevřená databáze *ANNO* (AustriaN Newspapers Online). Zřejmě nejstarší českou digitalizovanou pramennou databází je digitální knihovna Poslanecké sněmovny PČR, která postupně zpřístupnila přepisy stenografických záznamů jednání zákonodárných sborů v české/československé historii včetně např. sněmovních tisků. S digitalizací započaly v posledních letech také některé archivy. Národní archiv na portálu badatelna.cz zpřístupnil několik fondů a sbírek. Vedle matrik židovských obcí nebo indikačních skic jsou zde k dispozici např. fondy „Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, Praha 1939–1945“, „Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, Praha 1939–1945“ nebo „Ministerstvo vnitra – Šlechtický archiv, Vídeň 1835–1918“. Nejambicióznějším digitalizačním projektem se nepochybně zabývá Ústav pro studium totalitních režimů, jehož cílem je postupně zdigitalizovat a zpřístupnit veškerý svěřený archivní materiál.

Nesmírně důležitá pro všechny badatele je ovšem také prozatím skrovná digitalizace existujících archivních pomůcek. Nejdále pokročil zřejmě právě Archiv bezpečnostních složek, nabízející na svých stránkách skeny velké části inventářů spravovaných fondů. Tato praxe představuje nejen obrovskou výhodu zejména pro dojíždějící badatele, kteří mohou část rešerší provádět pohodlně z domova, ale také přispívá k demokratizaci a otevřenosti přístupu k archiváliím a tím i k lepší badatelské kultuře.

Opomenout nelze také nearchivní instituce. Zpracovaná statistická data, jako například sčítání lidu nebo volební výsledky, patří pochopitelně k on-line dobře zpřístupnitelným pramenům, v českém prostředí se tak děje především péčí Státního úřadu statistického. On-line lze studovat také Sbíрку zákonů.

Pokud jde o nepísemné prameny, za zmínku jistě stojí digitalizace a zpřístupnění důležitých mapových děl Ústředním archivem zeměměřičství a katastru (<http://archivnimapy.cuzk.cz/>, dostupné také z <http://www.badatelna.cz>) nebo Laboratoří geoinformatiky Fakulty životního prostředí ústecké univerzity (<http://oldmaps.geolab.cz/>). Fotobanka ČTK (<http://multimedia.ctk.cz/cs/foto>) umožňuje prohlížet a následně objednat kopie z fotoarchivů do roku 1948, resp. do roku 1989.

Vedle státních institucí je na místě zmínit také aktivity jiných subjektů na poli digitalizace a on-line zpřístupňování pramenů. Občanské sdružení Post Bellum ve spolupráci s dalšími partnery provozuje portál Paměť národa – databázi dnes již tisíců tematicky a chronologicky členěných rozhovorů s pamětníky, zaměřených především na témata odboje a perzekuce v totalitních režimech, doplněných audio-vizuálními materiály. Zmínit je dále možno iniciativu řady obcí, které zpřístupnily na webu digitalizované obecní kroniky nebo jejich přepisy.

V prudce se rozvíjejícím segmentu digitalizace pramenů je pochopitelně nemožné fixovat nějaký aktuální vyčerpávající přehled a už vůbec ne s reflexí zahraniční produkce. Zajímavý příklad tematicky výběrové digitální edice pramenů i s ohledem na technickou a vizuální podobu zpracování představuje projekt Europäische Friedensverträge der Vormoderneonline (<http://www.ieg-friedensvertraege.de/>). Podobných specializovaných kritických databází existují zejména v anglosaském prostředí nepochybně desítky či spíše stovky, aniž by je podchycovala nějaká spolehlivá databáze databází. Tato situace jen znovu podtrhuje fakt, jakou roli hraje v oboru individualita směrů bádání a jednotlivých badatelských témat, včetně velmi individualizovaných nároků na přístup k informacím. Odvaha a otevřenost jsou vedle systematické práce tím nejlepším předpokladem, jak na výzvy informační revoluce reagovat a využít jejich možností.

Praktickou informační pomůcku pro badatele představuje web České archivní společnosti <http://www.cesarch.cz>. Nalezneme na něm především adresář všech státních a většiny dalších archivů a přehledně uspořádané odkazy na jejich weby. Studentům může posloužit jako doplňující pomůcka k orientaci po síti českých archivů. Je zde také umístěn odkaz na databázi Archivních fondů a sbírek v ČR <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>, která eviduje informace o fondech prakticky všech českých archivů. Je zde možné vyhledávat podle řady kritérií a jejich kombinací a poměrně přesně tak zacílit dotaz k existenci archivních pramenů k určitému tématu,

období či regionu. K dispozici jsou informace o obsahu, rozsahu a přístupnosti fondu a o existujících archivních pomůckách. Ačkoliv jsou do databáze zahrnuty prakticky všechny archivní i jiné instituce, některé weby konkrétních archivů nabízejí o fondech podrobnější informace a vyplatí se proto jejich služeb využívat. Zejména u řady rozsáhlých úřadů se fondy rozpadají do podfondů se samostatnými inventáři, které v celostátní evidenci nejsou uváděny a v jejich struktuře je nutné se zorientovat prostřednictvím jiných pomůcek, zpravidla přímo v archivu nebo na jeho webu. Jako příklad můžeme uvést fond Národní výbor města Brna v AMB (<http://www.archiv.brno.cz/index.php?nav01=1734&nav02=1738&nav03=2319>).

Patrně nemá smysl příliš rozvádět otázku knihovních katalogů. Jejich převod do digitální on-line podoby se v uplynulé dekádě stal takovou samozřejmostí, že dnešní studenti historie si jinou alternativu vyhledávání většinou ani neumí představit. Přesto je ještě dost důležitých knihoven, které digitálním katalogem nedisponují nebo v něm nejsou evidovány všechny (zpravidla starší) tituly. I ve velkých knihovnách se dodnes setkáme vedle digitálních katalogů také s digitalizovanými katalogy naskenovaných katalogových lístků. Při vyhledávání zejména starší literatury je jejich použití často nezbytné.

Navzdory pohodlí, které digitální knihovní katalogy poskytují při práci od monitoru, je nelze považovat za dostatečný rešeršní nástroj. Fakt, že je tento přístup mezi studenty běžně rozšířen, ukazují seznamy literatury mnoha kvalifikačních prací, které zahrnují pouze monografie a ignorují studie publikované v periodikách nebo sbornících. Pokud jde o bibliografii, má oborová informatika v českém prostředí stále co dohánět. Pozitivní posun znamenal přechod beznadějně opožděné průběžné Bibliografie českých/československých dějin na elektronickou platformu v roce 2000. BDČZ (<http://biblio.hiu.cas.cz/>) poskytuje na webu Historického ústavu AV ČR neomezený veřejný přístup do databází, které v současnosti obsahují více než 200 000 záznamů o literatuře vydané převážně od roku 1990. Specializovaná bibliografie českých/československých dějin po roce 1918, která byla z hlediska aktuálnosti a užité hodnoty v 90. letech vlajkovou lodí české historické bibliografie, bohužel v digitální podobě neexistuje, ale je stejně jako některé jiné užitečné texty přístupná v elektronické podobě na stránkách Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR; <http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace>.

Internet pochopitelně neslouží pouze skladování a zpřístupňování pramenů a literatury. Je také prostředkem k získávání praktických informací, umožňuje rychlé a efektivní sdílení informací o „společenském“ dění v oboru, zejména o chystaných a pořádaných konferencích, výzkumných projektech, slouží také jako platforma pro

diskusi. Z tohoto hlediska musíme smutně konstatovat, že v České republice se dosud pro historický výzkum nepodařilo vybudovat odborný historický portál, který by vytvářel prostor pro komunikaci napříč oborem či pro jednotlivé úžeji specializované skupiny. Jako modelový příklad můžeme uvést německou H-Soz-u-Kult (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) a Clio online (<http://www.clio-online.de>). Komunikační platforma H-Soz-u-Kult (*Humanities – Sozial- und Kulturgeschichte*) akcentuje širší oborové přesahy. Funguje od poloviny 90. let jako živá internetová komunita sloužící výměně oborových, nejen vědeckých informací. Portál přináší denně aktuální zprávy z oboru, registrovaným uživatelům nabízí také mailový informační servis. Příchozí informace procházejí redakčním systémem a jsou zpřístupňovány v následujících tematických rubrikách: Možnosti (nabídky zaměstnání, stipendia, studijní programy, inzerce ubytování); Výzkumné zprávy; Fórum (články, soutěže o nejlepší historickou knihu roku a diskuse); Různé; Recenze; Zprávy o konferencích, Termíny (kalendář chystaných akcí s informacemi o deadlinech pro přihlášky); Časopisy (databáze časopisů, včetně zahraničních, nabízející obsahy, resp. abstrakty článků, resp. odkazy na on-line dostupné celé texty).

Portál tohoto typu nejen zefektivňuje vědeckou komunikaci, ale nepochybně přispívá i kultuře vědecké komunikace a transparentnosti dění v oboru. Nutno dodat, že portál by nemohl fungovat pouze z nadšení dobrovolníků a bez finanční podpory projektu. H-Soz-u-Kult je vedle portálu *Zeitgeschichte.online* a *Geschichte.transnational* od roku 2007 součástí zastřešujícího projektu Clio online. Vedle podobných nebo shodných informací, které nabízí H-Soz-u-Kult, má Clio online fungovat více jako oborově odborná rešeršní platforma. Vedle databáze institucí, vědců, webových stránek nabízí speciální rozcestníky čili průvodce uvádějící zájemce prostřednictvím komentářů do webového světa zdrojů a nástrojů historického výzkumu z hlediska epochální či regionální perspektivy. Jsou zde např. průvodci k soudobým dějinám, k Francii, přednímu Orientu či Africe. Pod rubrikou Databanky je pak k dispozici vyhledavač umožňující filtrovat vyhledávání na internetu a omezit se například pouze na konkrétní typy odborných databází s vyloučením běžných vyhledávacích služeb. Z českých webů má k podobným oborovým platformám nejbližší asi portál *Centra medievalistických studií* (<http://cms.flu.cas.cz/index.php>).

Jestliže byly v 90. letech pro zkoušející učitele a vedoucí studentských prací postrachem faktograficky a interpretačně zavádějící příručky Otakara Dorazila, kterými studenti rádi doháněli vlastní studijní deficity, ale také nedostatek nebo nedostupnost kvalitních příruček, na přelomu milénia převzaly tuto roli různé internetové projekty studentské svépomoci (v čele s dnes již legendárním Mravencem <http://www.mravenec.cz/henry/>) a také Wikipedie. Tento fenomén, dokazující životaschopnost nekomerčního

a otevřeného internetu, si zaslouží respekt stejně jako role Wikipedie v šíření vzdělání tam, kde je k němu omezený přístup. Wikipedie zároveň nabízí prostor k diskusi a třibení názorů a představuje také výzvu ke kultivaci tohoto prostoru, ve které může akademický sektor sehrát velmi pozitivní roli, jak ukazují vzdělávací projekty Wikipedie (Wikipedia Education Program, v ČR: Studenti píší Wikipedii). Práce na kultivaci wikipedických hesel může být vhodným prostředkem pro školení studentů v psaní textů, navíc s vidinou konkrétního uplatnění vynaložené práce. V případě hesel, která na Wikipedii dosud nejsou nebo se nedají přeložit z větších wikipedií, navíc nehrozí, že budou při zpracování z Wikipedie opisována.

To ovšem nic nemění na tom, že Wikipedie není přijatelným podkladem pro zpracování studentských prací či referátů a do citací ani do seznamů literatury nepatří. I přesto, že například německá verze Wikipedie je podstatně úplnější a renomovanější než česká, Wikipedie zůstává zkrátka encyklopedií a od toho se odvíjejí limitované možnosti jejího využívání pro vědeckou činnost. Navzdory vnějším znakům, jako je odkazování na zdroje, nemůže Wikipedie ani suplovat odborné oborové slovníky a encyklopedie. Základním problémem Wikipedie je pro uživatele také neprůhledné autorství a redakce hesel. Problém zakládá již základní heslo Wikipedie, že autorem článku se může stát kdokoli. Na rozdíl od odborné literatury se wikipedické články nemusejí vyrovnávat s aktuálním stavem výzkumu a referovat o odlišných názorech. Nezaručují tedy reflexi vědecké debaty, nenutí k hlubšímu promýšlení problému. Bylo by spíše žádoucí, aby znalosti z oboru s přispěním odborníků prezentovaly širokému okruhu neoborných zájemců. České wikipedické produkci, alespoň v oboru historie, nicméně chybí větší systematickosti a nastavení pevnějších pravidel pro strukturu, formu a rozsah článků. Nejsou výjimkou hesla, která v seznamu uvádějí vcelku obsažnou a relevantní bibliografii, ale samotný text je podle odkazů zpracován na základě literatury faktu. Řada hesel týkajících se kontroverzních témat moderních dějin je stále kolbištěm ideologicky motivovaných sporů. Diskuse ke kontroverzním článkům pak na jedné straně dokumentují úsilí redaktorů podobným jevům čelit, zároveň však také jejich omezenou odbornou kompetenci.

Ačkoliv jsme se v tomto textu možná příliš zabývali „hrozbami“ IT a internetu pro vývoj historického bádání, nebylo pošetilým cílem autora zájem studentů o tuto sféru umenšovat. Pokusili jsme se pouze vytyčit základní orientační body, stezky a pasti pro pohyb v tomto ne zcela stabilním terénu. Naopak, pouze vyšší počítačová gramotnost dnešních studentů může zajistit, že při nevyhnutelném prolínání IT do všech sfér života, včetně historického výzkumu, dokáže historická obec také reagovat na zmíněné výzvy a příležitosti.

K dalšímu čtení:

BRIVATI, Brian – BUXTON, Julia – SELDON, Anthony: *The contemporary history handbook*. Manchester – New York 1996.

History and computing. Journal of the Association for History and computing [online]: Dostupné z: <http://quod.lib.umich.edu/j/jahc/> (žurnál přestal vycházet v roce 2010. Asociace (AHC) plánuje jeho brzké oživení, srov. <http://www.let.rug.nl/ahc/journal/index.html>).

ANDERSON, Ian: *History and computing*. [online, cit. 15. 2. 2013], Dostupné z: http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/history_and_computing.html.

MERHAUT, Luboš: *Co říci o české Wikipedii* [online, cit 20. 2. 2013], Dostupné z: <http://www.ipsl.cz/index.php?id=173&menu=echa&sub=echa&str=aktualita.php>.

Webové stránky:

Prezentace starých mapových děl z území Čech, Moravy a Slezska (Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí UJEP) – <http://oldmaps.geolab.cz/>.

Web České archivní společnosti – www.cesarch.cz.

Portál elektronických zdrojů MU – <http://ezdroje.muni.cz/>.

Rozcestník Internet pro historiky, webu Historického ústavu FFMU – <http://www.phil.muni.cz/wuhi/home/Links/links/>.

Archiv webu Dušana Třeštíka – <http://web.archive.org/web/20070610010922/www.sendme.cz/trestik/main.htm>.

Databáze archivních fondů ČR – <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>.

Fotobanka ČTK – <http://multimedia.ctk.cz/cs/foto>.

<http://biblio.hiu.cas.cz/>

<http://cms.flu.cas.cz/index.php>

<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>

<http://www.clio-online.de>

Zeitgeschichte.online

geschichte.transnational

<http://biblio.hiu.cas.cz/>

<http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/publikace/elektronicke-publikace>